Euskara Nafarroan atzo eta gaur

JOSE MARIA SATRUSTEGI

Ez da lehen aldia *Jakin* aldizkariak Nafarroa gai bakartzat hartuta zenbaki berezia plazaratzen duena. Duela 25 urte, 1978an hain zuzen, bigarren aldiko seigarren zenbakian hamar idazleren ikuspegitik landu zuen erreinu zaharreko kultura, historia, hauteskundeak, administrazioa, ekonomia eta etnografia. 'Nafarroa bahitua' zioen orduan, edukien funtsa laburbilduz, hitzaurreko izenburuak.

Asko aldatu da mende laurden honetan Nafarroa; hitz bakarra aipatzea aski da hizpide nagusien muinean sartzeko: euskara alegia. Agintarien aldetik nafarren hizkuntza gaur egun jasaten ari den eraso bortitza, bahitu ez ezik, odolustu eta itotzeko plangintza maltzurrean kokatzen da. Gertakizuna ez da, noski, bapateko zipriztin soila, ur sakoneko uhin bulartuen gailurra baizik, eta ulertezina da hainbesteko amorrua, ekintza soil bezala islatuz. Gizartea eta historia bere orokortasunean uztartzen dituen prozesu konplexuan ikusi behar da une honetan Nafarroaren egoera.

Ohiko baserri giroa

Jose Maria Satrustegi antropologoa, etnografoa eta euskaltzaina zen.

Euskararen patua Nafarroako historia zaharrean barna baserri giroko hizkuntza izana da. Euskara zekiten legegizon, eskribau eta idazle asko izan da beti hegoaldean, baina beste mintzaira batzuetan maisu. Erregeen jauregiko izkribu eta administrazioko paper zama erraldoietan ez zuen euskarak inoiz sartzerik izan, bertakoen hizkera nagusia izan arren. Antzeko zerbait gertatzen zen gizarte mailan. Erdi Aroko hiri berri babestuen plangintzan, adibidez, esanguratsua da Lizarran gertatua, Antso Ramirez sortzaileak espreski baztertu baitzituen 1090ean hirigunetik nafarrak, frankoei bakarrik emanez foruen baliabidez bertan bizitzeko eskubidea. Hori bera errepikatu zuen Antso Jakitunak 1187an bertako judu eta merkatari arrotzen mesedetan. Prestigiorik eza da historian zehar herri hizkuntzaren itzal luzea.

Askoz beranduago, geure egunetan, apaltasun bezala hartu izan du euskaldunak bere hizkuntza. Altsasuko emakume batek honako hau aitortu zidan bere zahartzaroan: «Haurrak ginela, euskara pobrien gauza zela uste ginuen. Erdara zakitenak, aberatsak. Zenbat inbidi pasatzen ginuen!». Trenbideko langile arrotzek hilero ikusten zuten diru freskoa, herritarrek ez bezala. Nekazari eta artzain herria zen Nafarroa. Lanbide gogor eta irabazpide gutxiko biztanlego apala. Eguneroko kezka nagusia bizibidea zen eta jakintza ardurak ez zien gehienei lorik kentzen. Euskara mintzo bazuten aurrekoek, txikitatik besterik ikasi ez zutelako da. Ez zuen kanpora begira beste estimurik.

Pentsabide aldetik tradizioan oinarritzen da baserri mundua; beste baliabiderik ezean, uzkur hartu eta herabetasunez edo halabeharrez nozitzen ditu agintearen erabakiak. Jauntxoen alor eroso eta zapalketaren euskarri malgua izana da horrela herri xumea. Berandu arte iraun du Nafarroan ohituraren zama egonkorrak eta jauntxokeria izan da gertakizun gehienen akuilaria. Historia luzea denez Nafarroan baserri tradizioa eta laburra garai berrien industria giroko ibilbidea, arretaz neurtu behar da lokarrien tirabira gordina.

Nafarren ondare eta nortasunari dagokion galera nagusia XX. menderaino euskararen atzerakada etengabea

izan da. Aspaldiko denboretara joan gabe, Joakin Lizarraga Elkanokoaren Egues ibarretik hasi eta Erroibar, Aezkoa, Zaraitzu, Erronkari eta Arakil bera, euskararentzat basamortu hilotz bihurtzen ari ziren ordurako, eta erromantikoen eskutik etorri zen euskararen aldeko lehen ahots eta elkarte legeztatua. Iturralde Suit historialari entzutetsuaren etxean bildu ziren 1877ko urriaren 23an Florencio Ansoleaga, Arturo Campion, Estanislao Aranzadi, Hermilio Oloriz barne, izen oneko hamahiru hirunsheme, eta *Nafarroco-Euscarazco Elcargoa* sortu zuten, hizkuntza, euskal kultura eta lege zaharra Nafarroan sustatzeko asmoz. Horretarako, *Euskara* izeneko aldizkaria atera zuten. Bide berriak urratzea izan zen garrantzi handiko euren merezimendu nagusia, herri hizkuntzaren zuzi ttipia eskuratu eta hiritar bihurtuz. Historian zehar galdutako prestigioa itzuli nahi zioten euskarari herritarren aurrean. Lur iraultze eta ereintza aurrerakoi bezala har daiteke aro zaharreko udazken gorrian euskararen arloan hasitako lana. Aurkezpenean espreski esaten zen moduan,

> *Euscarazco Elcargoaren* asmoac diré, gordetzea, galtzera utzi gabe, eta edatzea aldaitequen gucian euscarazco mintzairoa; ongi ezagutzea gure aurrecoac itzcunza eder onequin erran eta eguin dituzten gauza guztiac (...)

Aipamen hau gabe, motz geldi zitekeen hurrengo mendean euskarak Nafarroan izan zuen jarraipen onuratsua.

Hogei urte iraun zuen euskaroen elkargoak eta desagertu zen une berean, 1896an alegia, izan zuen ohorezko lehen goratzarre ofiziala euskarak Nafarroan. Ezusteko bitxi preziatu baten bidez, Nafarroako Diputazioak bere hizkuntza zaharraren aldeko adierazpen sentibera bidali zion Gipuzkoako Aldundiari, atsegin handiz txalotuz aurrerantzean maisuek euskara jakin behar zutelako erabakia. Jakingarria da benetan adierazpen luzean agertzen duen euskararenganako atxikimendua. «Seme onek beren gurasoen ondare kutunarekiko atxikimendu sakon eta amultsua» sentitzen zutela euskararen alde, zioten Nafarroako agintariek. Errege Antso Jakitunaren ahoan jarri

ohi den *lingua navarrorum* esaera zaharra goraipatzen du gero, egiari aitorpena egiten diola aitortuz, *denboren aldaerek* ez dezaten inoiz horren edukia ilundu. Elkargo pribatuak euskara babesten hasitako lana aginte publikoak ontzat eman zuen «geure-geure ondarea baita, arbasoengandik hartua dugun altxorra eta Jainkoak esku zabalez emandako ezaugarri preziatua», izkribuaren hitzetan.

Hemeretzigarren mendeko ereintza ez zen basamortu agorrean galdu, eta, neguko isilune laburraren ondoren, 1918an agertzen dira lehen aztarnak Arturo Campionen eskutik. Ez da kasualitatea Iturralde Suit jaunak euskaroen elkargoarentzat marraztutako haritz mardularen ikurra, bere gurutze zabala eta guzti, Euskaltzaindiak bereganatu izana, eta orduan sortutako *Euskara* zaharraren izena Akademiaren *Euskera* aldizkari ofiziala bihurtu zen.

Nafarroari dagokionez, aurrez landutako baratzeak 1925ean izan zuen loratze pozgarria *Euskeraren Adiskideak* izeneko elkargoa aita Inza eta lagun batzuen inguruan sortzearekin. Denbora berriei egokituz ez zen bere eginkizuna, aitzinean bezala, hiriburura mugatu. Erdi Aroko harresiak gaindituta, haran eta ibar zokoetako herri nagusietara iritsi ziren mezu sarkorra zeramaten hitzaldiak, euskal festa, bertsolari saio, musika eta ohiko dantza alaiez horniturik. Eragin berezia izan zuten euskara zekiten haur guztiei emandako sariek. Hiriko jaun ospetsuak herriz herri ibili ziren horrela hizkuntza zaharraren estimu galdua suspertu eta bultzatzen. Garai hartakoak dira herrietako sarrera-irteeretan gelditzen diren zeramika nobleko herrizen elebidunak.

Gerra aurreko euskaltzale nafarrek ez zuten haatik hiriburua ahaztu eta euskarazko eskola ireki zuten, etxebizitza batean lehenik eta eskolapioen ikastetxe berrian gero.

Zorigaiztoko eztanda ankerrak hondatu zuen euskal kultura eta euskararen loratze amesgarria, artean egindako guztia bortizki salatua izan zelarik elkargo eta pertsonen haritik. Euskaltzaletasuna, besterik gabe, ezker alderdiko ekintza bezala hartua izan zen bere ondore guztiekin

eta, gauez, itzultzerik gabeko bide bazterretan odolez sinatu zuen askok bere heriotza.

Ez da asko giro hartaz neuk esan dezakedana. Sei urte puntarekin ikusi nituen mutilak marroiez jantzita kamioietara igo eta joaten. Udazkenean estreinatu nuen gero eskola. Erdara zen bertako hizkuntza bakarra. Haur batek gogora dezakeen neurrian, bestelako gertaera bat gelditu zitzaidan markaturik ikastaroan: Gernikako bonbardatzea. Ipar-mendebaldeko haizearen konplizitatearekin garbi-garbi jarraitzen genituen Sakanako nire herritik eztanda multzokatuak. Horrela ikasi nuen Gernika bazela Euskal Herriko geografia liburuan. Arrosarioa errezatu eta *Oriamendi* abestu ondoren atera ginen arratsaldean haurrak kalera. Emakumeak ateetan ikusten ziren, multzoka edo binaka, gerran ziren familiakoez mintzatzen. Gernikakoaren asmoa jakina zen aurretik herrian bertako soldaduburu batek etxera gaztigatuta.

Herri euskaldunetan era askotako erasoak nozitu behar izan genituen euskara dela-eta. Maisu arrotzek ez zuten nire denboran bertakoek bezain bortizki jokatu. Eraztuna eta behatz muturrak astintzen zituen zurezko erregela ziren eguneroko mamua eskolan. Baziren lanbide horretan astoak eta astoagoak, metalezko esku-konpasarekin haurrari mihia hartu eta Sakanan mihi-azpikoa eten ziona bezala, odoldurik gero kanpora bidaltzeko neskatila.

Eskolan ez ezik, sukaldeetan sudurrak sartzera bultzatu zituzten haurrak Burundan eta leihotik zelatan ibiltzen ziren elkarri eraztuna egotzi nahian. Beste maisu batzuek gurasoekin lan egin ohi zuten, etxean euskara mintzatzea zein kaltegarri zitzaien eskolan, aditzera emanez. Neuk ezagutu ditudan ekintzak dira eta bete-betean nozitu ditut horren ondoreak. Nire senideetan bi txikienek galdu egin zuten euskara. Etena sortu zen herrian bezala familietan ere, bereziki neskatoen artean. Gizarte giroa pozointzen bada, 'moda' bihurtzen da aldaera eta goizetik gauera gal daiteke hizkuntza. Gure gizaldiko edozeinek ikusi du bere etxean. Egoera hau izan zen azken aldiko ezkortasunaren orri ilunena.

Gerra osteko pizkundea

Edozein gerratan azken garaipenak balio du, eta euskararen aurkako gatazkak ez direnez amaitu, ezin dugu orduko zauriak berriztatzen denbora galdu, aurrera begiratzeko ezpada.

Berrogeita hamarreko hamarkada aipagarria da Nafarroako euskararen historian eta oroitzapen iraunkorra merezi lukete euskaltzaleon aldetik orduko zenbait gizonek. Diputazioaren agerpen onuratsuarekin amaitu bazen XIX. mendeko euskaroen itzalunea, Aldundi beraren eskutik berpiztu zen, gerra ostean, nafar hizkuntzaren argisenti pozgarria. Madrilgo aginte ofizialen gerriko estua euskara ito nahian zebilen une berean, *Euskeraren Aldeko Saila* sortu zuen Foru Diputazioak, 1957an, 'Bianako Printzea' izeneko bere elkargoaren barnean. Francoren garaiko eraso bortitza saihestuta, nafar hizkuntza aurrera ateratzeko erronka zailari ekin zitzaion bertako agintarien onespenez. Gerra aurreko saioen ildotik, euskal festak berreskuratu, bertsolari saioak berpiztu, euskarazko argitalpenak bultzatu eta haur euskaldunei sariak banatu zitzaizkien lehen bezala 1957tik 1967ra. Oso zehatza zen helburua: zapaldurik eta zigorturik zegoen euskarari bizinahiaren arnasa itzultzea. Psikologi-tresna zen haur sariena, herri-hizkuntza goraipatzeko aitzaki eta gurasoengan harrera ona lortzeko bide xumetzat hartuta. Txikien protagonismoa izan zen familietan euskal kontzientzia lardaskatua festa giro gozoan berpizten hasteko bide apala.

Herrietako zeharbide guztiak ibili ondoren, harrobiko euskaldunei irakurgaiak eskaintzea izan zen bigarren urratsa. Hasiera batean *Roncesvalles* deitutako astekaria sortu zuen taldeak, baina zero zenbakia plazaratuta izen berriak zekarkeen legeztatzeko luzapena ikusirik, ohiko *Príncipe de Viana* argitalpenaren euskarazko gehigarri bezala plazaratu zen, doan banatzeko zazpi mila familiatan. Garai berekoak dira (1969) *Fontes Linguae Vasconum* eta *Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra* aldizkariak.

Korapilatsuago gertatu zen euskara eskoletan sartzeko ahalegina. Ordu erdiko ikastaroak eskaini zituen Diputa-

zioak nafar hizkuntza ikasi edo landu nahi zuten ikasleentzat, maisuen ordainketa haren gain zela. Ofizialtasunaren aldetik emandako urratsik aurrerakoiena zen Nafarro ako historian, harrera desberdina izan bazuen ere ikastetxeetako zuzendari eta euren agintarien pentsabide hertsia kontuan izanik.

Pizkunde eraginkor honen atzean pertsona konkretuak zeuden noski. Migel Jabier Urmeneta zen aginte mailan sendo oinarritutako zutabea eta aurreiritzien talaiako begi ernea. Berak kargua uztearekin 1971n hasi ziren eragozpenak. Irteera aurreko azken batzarrean aho batez onarturiko *Euskara Irakatsi eta Sustatzeko Oinarriak,* euskararen garapeneko legea, adibidez, bi urte geroago arte (1973) ez zen BOn agertu, zegokion batzordean neuk egindako salaketa gogorra bitarteko. Urte horretan izan zen baztertua inolako begiramendu eta duintasunik gabe aldizkariaren zuzendaritzatik Pedro Diez de Ulzurrun sendagilea, ekintza guztien arduradun eta taldearen aurrelari prestua.

Euskaltzaletasun apurrik ez zuen hurrengo diputatuak, euskalduna izan arren, eta eskoletatik euskara saihestea zen bere helburua. Karguan zegoen bitartean ez zela bere herri euskaldun peto-petoan ikastolarik sartuko, zioen lagunen artean. Eraso gupidagabea izan zen hura. Ikastolako haurren ikasketak legez onartzerik ez zegoen kurtso amaieran eta inspektore ziztrinari haur horiekin zer egin behar zen galdetu zitzaion batean, erantzun hau eman zuen gordin-gordina: *Ikastolarik ez balitz bezala jokatu. Menditik jaitsiak bezala dira guretzat. Beste haurrei egiten zaizkien galdemoduak egin eta kitto. Ezin da ontzat eman horien ikastarorik.*

Nafarroak ez zuela eskoletan euskara erakusteko ahalmenik Madrilgo baimena gabe, izan ohi zen Juan Andres Ciordia gure batzorde idazkariaren argudioa. Eskubide hori noiz galdua zen ez zuen haatik inoiz argitu. Denbora berean, Autonomi Aurreko *Euskal Kontseilu Orokorrean* Hezkuntza Batzorde Mistoko partaide nintzen eta Karlos Santamariarekin Madrilen izan ginen euskal lurralde historikoentzat heziketa eta hezkuntza eskubideak berresku-

ratzeko lehian. Bertan errezibitu gintuen emakume funtzionarioak zioen bagenuela Nafarroan Hezkuntza eta Zientziako geure Ministerio propioaren legezko oinarria. (*Y pensar que en Navarra tenemos la base legal para tener nuestro propio Ministerio de Educación y Ciencia!)*. Erronkariko alaba zen bera.

Eratsungo maisu euskaldunak, adibidez, izkribu bat banatu zien etxez etxe gurasoei euren haurrei euskaraz ez mintzatzeko esaten, iragan denboretan bezala.

Amadeo Marcok nahi izan zuen Euskaltzaindiaren Nafarroako Ordezkaritza, duintasunez, Konptu Ganberako gunean kokatzea. Txukun antolatu zuen egoitza eta aste batzuen buruan estreinatzekoa zen kargua utzi zuenean. Del Burgo hurrengo buruak inaugurazioa bertan behera uztea erabaki zuen goizetik gauera.

Beste arrazoi ilun batzuengatik jaun honen agintea laburra izan zen eta, gobernu hirukoitza nagusitu zelarik, euskararen eskubideak sendotzeari ekin zitzaion hiriburuko Jauregian. Administrazioko lanpostuetan euskara aintzat hartu, errepide eta beste iragarki ofizialetan elebitasuna bultzatu eta eskoletan euskara bermatzen saiatzea izan ziren, besteak beste, akordio nagusiak.

Borondate politiko ahulenetakoa nozitzen du gaur egun agintarien aldetik euskarak Nafarroan. Euskal kultura eta nafar hizkuntzari dagokion jorratu gabeko alorrik edo inausi gabeko atalik ez da gelditzen sarraskian. Baina jakina denez gaur egungo agintarien euskararekiko jarduera, ez du errepikatzen luzatzerik merezi.

Ikuspegi orokorra

Industriagintzako aroan bizi da une honetan Nafarroa eta burubidez gizarte hiritartua da herrietakoa ere. Ideia eta ohiturek ez dute garai bateko hesirik aurkitzen komunikabide orokorren sarean. Hori dela-eta, begirada zabalez ikusi behar da hizkuntzaren arazoa behin-behineko egoera hertsian itsutu gabe.

Inoiz baserri giroan ez bezala, leiha ofizial bete-betean sarturik dago nafar hizkuntza, txanda honetako agintariak aurka baditu ere. Beraz bizirik dirau. Gerra osteko muga estuak itxi ez baino zabaldu egin dira hizkuntzarentzat. Legegizonek 'Hobekuntza' delako arauetan zatitutako lurralde hirukoitza oso-osoan gainditu du ikastolak Iruñea, Zangoza, Agoitz, Tafalla eta Tutera barne direla. Erriberako eskola publikoetan bada euskararen aldeko eskaririk, lehen gorroto zaputza besterik ez bazegoen ere. Erribera esnatuz doan heinean jasoko du burua Nafarroan euskarak.

Kultura arazoa da eta horregatik sortu da azken aldiko gorroto itsua. Hiriko gizon ikasien eskutik sortu ziren XIX eta XX. mendeko hizkuntzaren pizkunde onuragarriak, eta betiko burubide atzeratuen aztalka motza da azken ordukoa. Nafarrago direla uste dute nafarren ondarea hondatu nahi dutenok. Kalte handia egin dezakete, noski, lanpostuetako baliabidea murriztu, diru laguntzak kendu eta legezko baimena mugatzearekin, baina azken urteetan mantendu egin da, halere, euskara ikasi nahi duten haurren kopurua. Ezin da ahaztu duela hogeita hamar urte ikastoletan ibilitako gazte haiek haur berrien gurasoak direla orain, eta ereintzak dirau.

Egia da, bestalde, ez dela abertzaletasunean eragin bera sumatu. Kontuz aztertu behar da datua. Hizkuntza kultura den aldetik biztanle guztien altxorra izan behar luke, eta, bestela, ez dauka etorkizunik. Alderdi politiko guztietako haurrak, agintean egondako gurasoenak barne, ibili dira ikastoletan, alde batetik; eta lurralde fisikoari buruz Erribera aldean gainditu egin da legezko hizkuntzen hesi lotsagarria. Hori ona da euskararentzat. Pentsabide mailan elkar errespetatuz, euskal kultura alderdi politiko guztiek onartzea lorpen amesgarria litzateke nafar hizkuntzarentzat. Beldur naiz, halere, gazte jendea politikaz eta politikarien mundu iheslari labainaz aserik ez ote dagoen.

Laburbilduz, ez dut uste hau bezain egoera itxaropentsurik ezagutu duen, oro har, euskarak Nafarroako historian zehar. Esku gazteetan utzi du gure gizaldiak adinduen etsipenez ahuldurik jasotako euskararen lekukoa.

Denbora berriei egokitutako hizkuntza modernoa bihurtu da, eta eskolan egin du bere tokia. Datozen euskaldunei dagokie orain mintzatzea, ahoan datza-eta, azken finean, hizkuntzaren benetako eremua, ez agintarien erabakietan.

Baina gerokoak gero.